

ROMA HUKUKUNDA HAYVANLARIN YOLAÇTIKLARI ZARARLARDAN DOĞAN SORUMLULUK

Yrd. Doç. Dr. Gökçe TÜRKÖĞLU-ÖZDEMİR*

ÖZET

Hayvanların vermiş oldukları zararlardan dolayı hayvan sahiplerinin sorumlu tutulması gerektiği, Roma hukukunca kabul edilmiş bir ilkedir ve Roma hukukunda konu ile ilgili olarak yapılmış olan düzenlemeler, Borçlar Kanunumuzun 56. maddesindeki kusursuz sorumluluk halinin temelini oluşturmuştur. Hayvan yüzünden zarara uğrayan üçüncü kişilerin zararlarının tazmin edilmesi, ya da kusursuz olmalarından dolayı hayvandan yararlanan kimselerin sorumlu tutulmamaları aslında hukuk sistemlerinin yapmaları gereken bir tercihtir. Borçlar Kanunumuzda hayvandan zarar görenlerin çıkarları tercih edilerek, bu durum “kusursuz sorumluluk” başlığı altında düzenlenmiştir. Roma hukukunda da, kural olarak, hayvanın vermiş olduğu zararlardan dolayı sahibinin *noxal* sorumluluğunun bulunduğu kabul edilerek, benzer bir çözüm benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler; Kusursuz sorumluluk, Contra naturam, Actio de pauperie, Edictum de feris, Actio de pastu.

LIABILITY IN ROMAN LAW FOR DAMAGES CAUSED BY ANIMALS

ABSTRACT

The necessity of holding the owner of the animal liable from the damages caused by the animal is an accepted principle in Roman law and the regularities done by Roman law in this field constitute the basis of the sort of strict liability in the Code of Obligations article 56. Compensation for the damages of the third parties caused by the animals or not holding the people who in are charge of the animals liable because of their faultlessness, is a preference that has to be done by the law systems. In our Code of Obligations, the interests of the third parties that are damaged by the animal are preferred and this case is arranged under the title of “strict liability”. In Roman law, generally a similar solution is accepted. Hence, the owner of the animal has a *noxal* liability in Roman law.

Keywords; Strict liability, Contra naturam, Actio de pauperie, Edictum de feris, Actio de pastu.

GİRİŞ

Hayvanların, insanlara büyük yardımları bulunmakla birlikte, her zaman için, ister evcil ister yabani hayvan olsun, bir şekilde onlara zarar verme riski de söz konusudur. Hukuk sistemleri, genellikle hayvanlar yüzünden zarara uğrayan kişilerin, bu zararlarından dolayı, hayvan sahiplerini sorumlu tutabilecekleri şeklinde bir çözüm tarzı benimsemişlerdir. Hayvanların sağladığı yararları elde eden kişinin, onun vermiş olduğu zararlardan sorumlu tutulması, doğru bir yaklaşımdır. Hayvandan sağlanan yararlar ile hayvanı tutmanın çevreye verebileceği zararlar arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır¹.

Bir kimseye, haksız olarak hukuka aykırı bir fiil ile (*iniuria*) zarar (*damnum*) verilmesi, zarar görenin hak ve çıkarlarının haksız olarak ihlal edilmesi durumunda ortada haksız fiil vardır². Haksız fiilin söz konusu olması için, hukuka aykırı fiil ile, zarar arasında illiyet bağı bulunması ve haksız fiil işleyeninin bu fiilden sorumlu tutulması gerekir³. Sorumluluk ilkeleri, objektif sorumluluk ilkesi ve sübjektif sorumluluk ilkesi olmak üzere ikiye ayrılır. Objektif sorumluluk ilkesi (sonuç- sebep sorumluluğu), bir kişinin haksız fiilden ötürü sorumlu tutulması için, yalnızca sonucun meydana gelip gelmediğini gözönünde tutar. Oysa sübjektif sorumluluk ilkesi (kusur sorumluluğu), sonucun meydana gelip gelmemeye durumunun yanısıra, bu sonuca yol açan sübjektif sebepleri yani haksız fiili işleyen kimse kusurlu mu değil mi sorularının yanıtlarını araştırır⁴. Objektif sorumluluk ilkesinin uygulanışı kolay olmasından dolayı, tüm eski hukuk sistemlerinde olduğu gibi, Roma hukukunun ilk dönemlerinde kabul edilmiş olan sorumluluk ilkesi, objektif sorumluluk idi. Sübjektif sorumluluk ilkesi ise, haksız fiili işleyen kimsenin özel durumunu dikkate alması ve daha hakkaniyete uygun çözümler getirmiş olmasından dolayı, hukuk anlayışının gelişmesiyle Roma hukukunun ilerleyen dönemlerinde ve esas olarak günümüz hukukunda uygulanan sorumluluk ilkesidir⁵. Özetle Iustinianus döneminde ve kural olarak günümüz hukukunda sübjektif sorumluluk uygulanırken, Roma hukukunun ilk dönemlerinde objektif sorumluluk kabul edilmiştir. Ancak, günümüz hukukunda sübjektif sorumluluk ilkesinin istisnaları

* Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Anabilim Dalı

¹ TUNÇOMAĞ Kenan, **Türk Borçlar Hukuku, Genel Hükümler**, C. I, Üzerinde çalışılmış ve geliştirilmiş Altıncı Bası, İstanbul, 1976, s. 576.

² RADO Türkan, **Roma Hukuku Dersleri, Borçlar Hukuku**, İstanbul, 2001, s. 183.

³ TAHİROĞLU Bülent, **Roma Borçlar Hukuku**, İstanbul, 2000, s. 235-6.

⁴ Rado (2001) s. 36 vd.; ERDOĞMUŞ Bülent, **Roma Borçlar Hukuku Dersleri**, İstanbul, 2005, s. 24 vd.

⁵ Tahiroğlu (2000) s. 38.

da bulunmaktadır. Zaman içinde, hukuk sistemleri, özen ve gözetim ödevinin objektif olarak yerine getirilmesine büyük önem vererek, çeşitli durumlarda yine objektif sorumluluk ilkesinin uygulanmasını kararlaştırmışlardır. Bu özel durumlarda, “kusursuz sorumluluk halleri” denilmektedir. İşte, hayvanların verdikleri zararlardan kaynaklanan sorumluluk da, Borçlar hukukumuzda bir kusursuz sorumluluk hali olarak düzenlenmiştir⁶.

Borçlar Kanunumuzun 56. maddesinde, hayvan tutucusunun sorumluluğu şu şekilde düzenlenmiştir; “Bir hayvan tarafından yapılan zararı, o hayvan kimin idaresinde ise o kimse hâl ve maslahatın icap ettiği bütün dikkat ve itina yaptığını yahut bu dikkat ve itina bulunmuş olsa bile zararın vukuuna mani olamayacağını ispat etmedikçe tazmine mecburdur.

Bu surette eğer hayvan diğer bir şahıs yahut diğer bir şahsa ait olan hayvan tarafından ürkütülmüş olur ise, bu kimse onlara rücu edebilir”.

1. Hayvanların Verdikleri Zararlardan Doğan Sorumluluğun Kaynağı

Roma hukuku, hayvanlar tarafından verilen zararlardan kaynaklanan sorumluluğa ilişkin olarak önemli düzenlemeler getirmiş bir hukuk sistemidir. Hatta bu düzenlemelerin pek çoğu, günümüz hukukuna da temel oluşturmaktadır. Roma’da tüm hayvanlar vahşi ve evcil hayvan olmalarına göre bir sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardır⁷.

Roma hukukunda, hayvanların verdiği zararlardan doğan sorumluluğunun kaynağında esas olarak *actio de pauperie*⁸ denilen dava yer almaktadır⁹. Bu davaya ilişkin düzenlemeler ilk olarak Oniki Levha Kanununda ortaya konmuştur. O halde hayvanların verdikleri zararlardan dolayı, sahibinin sorumlu tutulması gerektiği kuralı, bu hukuk sisteminin ilk zamanlarından itibaren bilinmekteydi¹⁰. *Pauperies* ifadesi, *pauper* kelimesinden türemiştir ve

⁶ EREN Fikret, **Borçlar Hukuku, Genel Hükümler**, Tıpkı 7. Bası, Ankara, 2001, s. 576 vd.

⁷ Ashton-Cross D. I. C., “Liability in Roman Law for Damage Caused by Animals”, **Cambridge Law Journal**, V. 11, 1953, s. 395; Vahşi hayvanların doğuştan, vahşi olma özelliklerine sahip olmaları aranır (D. 9, 1, 1, 10; Inst. 4, 9, pr.). Evcil hayvanların ise, çoğunlukla sahipli hayvanlar oldukları düşünölmekteydi.

⁸ UMUR Ziya, **Roma Hukuku Lügati**, İstanbul, 1975, s. 5; Hayvanların verdikleri zararlara ilişkin davaya *actio de pauperie* denilmektedir.

⁹ ZIMMERMAN Reinhard, **The Law of Obligation, Roman Foundations of the Civil Tradition**, Cape Town, 1990, s. 1096; VINOGRADOFF Paul, **Outlines of Historical Jurisprudence**, Oxford, 1922, s. 194.

¹⁰ D. 9, 1, 1 pr. Ulp. 18 ad ed. ”*Si quadrupes pauperiem fecisse dicitur, actio ex lege duodecim tabularum descendit: quae lex voluit aut dari id quod nocuit, id*

yoksulluk anlamına gelmektedir¹¹. Ancak doğal olarak, çoğu hukuk kurum ve kuralında da olduğu gibi, bu dava ve dolayısıyla hayvan sahibinin sorumluluğunun esası Klâsik hukuk döneminde ortaya konmuştur¹². Daha

est id animal quod noxiam commisit, aut aestimationem noxae offerre” Dört ayaklı bir hayvanın *pauperies* yaptığı iddia edildiği durumlarda, Oniki Levha Kanunundan kaynaklanan bir dava hakkı tanınır. Buna göre hayvan sahibinin ya zarara yol açan hayvanı, zarara uğramış kişiye teslim edilmesi ya da onun zararlarını para ödeyerek, tazmin etmesi gerekmektedir. Iust. Inst. 4, 9 pr. “*Animalium nomine, quae ratione carent, si quidem lascivia aut fervore aut feritate pauperiem fecerint, noxalis actio lege duodecim tabularum prodita est (quae animalia si noxae dedantur, proficiunt reo ad liberationem, quia ita lex duodecim tabularum scripta est): puta si equus calcitrosus calce percusserit aut bos cornu petere solitus petierit. Haec autem actio in his, quae contra naturam moventur, locum habet: ceterum si genitalis si feritas, cessat. Denique si ursus fugit a domino et sic noubi fera evasit. Pauperies autem est damnum sine iniuria facientis datum: nec enim potest animal iniuriam fecisse dici, quod sensu caret. Haec quod ad noxalem actionem pertinet*”. Akıldan mahrum olan hayvanlar hususunda, azgınlıkları, kızgınlıkları veya vahşilikleri ile bir zarar verdikleri durumlarda, Oniki Levha Kanunu bir *actio noxalis* tanımıştır (Oniki Levha Kanununda yazılı olduğuna göre, hayvanlar *nox*a olarak verilerek, davalının kurtarılması sağlanmaktadır): Örneğin azgın bir at çifte atarsa, veya boynuzları ile tos vurmağa alışık bir öküz tos vurursa. Ancak dava, gayri tabii olarak hareket eden hayvanlar söz konusu ise tanınır; Doğaları gereği vahşi olan hayvanların verdikleri zararlar için, bu davanın açılması mümkün olmaz. Buna göre, bir ayı malikinden kaçarak başkasına bir zarar verirse, malikine karşı dava açılmaz. Çünkü vahşi hayvanın kaçması ile artık o kişi, malik olmaktan çıkmıştır. Zarar verme niyeti var olmadan verilen zarar, *pauperies*'dir: Bir hayvanın *iniuria* işlediği söylenemez, çünkü akıldan yoksundur. İşte *actio noxalis* için söylenecek olan budur.

¹¹ Watson Alan, “The Original Meaning of Pauperies”, **Revue Internationale des Droit de l'Antiquité**, V. 17, 1970, s. 361 vd.; Oniki Levha Kanununda diğer zararlar da kullanılan terimler yerine niçin bu ifadenin kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Zarara uğrayan tarafın durumunda bir kötüleşme olduğu, maddi kayıba uğradığı için *pauperie* ifadesinin kullanıldığı düşünülmektedir. Bu şekilde bir hayvan yüzünden zarara uğrayan kişi, zarara uğramadan önceki durumuna göre daha kötüleştiği için, fakirleştiği yoksullaştığı kabul edilebilir. Zaten Oniki Levha Kanunda da, bu konuya ilişkin olarak verilen örneklerde çoğunlukla, dört ayaklı hayvanların başkalarının durumunu kötüleştirdiği durumlar açıklanmıştır. Karşı görüş için bkz. Wylie Kerr John, “Actio de Pauperie, Dig. Lib. IX, Tit. 1”, **Studi in Honore di Salvotore Riccobone**, V. IV, 1936, s. 466 vd.

¹² Zimmerman (1990) s. 1097.

sonraki dönemlerde, *actio de pauperie*'ye ilişkin düzenlemelerin *interpolatio*'ya uğradığını kolaylıkla söyleyebiliriz. Roma hukukunda *actio de pauperie* dışında, hayvanların verdikleri zararlardan dolayı sorumluluk hakkındaki diğer düzenlemeler ise, hakkında elimize çok az bilgi ulaşan, başta köpekler olmak üzere, vahşi hayvanların verdikleri zararlara ilişkin olan, *edictum de feris*¹³, köpekler hakkındaki *lex Pesolania*¹⁴ ve Iustinianus döneminde ortadan kaldırılmış olan *actio de pastu pecoris*¹⁵ idi. Ayrıca, hayvanların vermiş oldukları zararların tazmini için, bu özel düzenlemelerin yanısıra, başta kusur şartı olmak üzere, diğer şartlarının gerçekleşmesi durumunda, zarar gören *actio legis Aquiliae*'den de yararlanabilirdi¹⁶.

“Hayvanların *pauperies* işlemesi” şeklindeki ifade kural olarak doğru değildir. Çünkü hayvanların yaptıkları hareketlerin sonuçlarını idrak edebilme kapasiteleri olmadığından, kusurlu şekilde hukuka aykırı bir davranış işledikleri düşünülemez¹⁷. Bu sonuç, Roma hukukunca saptanmış olduğundan, hayvanların verdiği zararlardan doğan sorumluluk ilkesinin de temelini oluşturmaktadır. Söz

¹³ Iust. Inst. 4, 9, 1.

¹⁴ Jackson Bernard S., “Liability for Animals in Roman Law: A Historical Sketch”, **Cambridge Law Journal**, V. 37, 1978, s. 128; Böyle bir kanunun gerçekten varolduğu da şüphelidir. Ayrıca, varolduğu kabul edilse bile, isminin farklı olabileceği konusunda da şüpheler bulunmaktadır. Paul. Sent. 1, 15, 1'de *lex Pesolania* şeklinde belirtilmiş olsa bile, bu kanunun esas adının *lex Pesolania de cane* olması da mümkündür.

¹⁵ Umur (1975) s. 5; Hayvanlarını, otlatmak üzere başkasının arazisi üzerine, bile bile sevk eden malike karşı, İmparatorluğun ilk asırına kadar açıldığı görülen ceza davasınai *actio de pastu pecoris* ya da kısaca *actio de pastu* denilmektedir (XII lev. 8, 7).

¹⁶ DI MARZO Salvatore, **Roma Hukuku**, 5. tab'ından Çeviren UMUR Ziya, İstanbul, 1954, s. 427; Erdoğan (2005) s. 126 vd.; Roma hukukunda başkalarının mallarına haksız olarak zarar verene (*damnum iniuria datum*) karşı *actio legis Aquilia* açılmaktaydı. M. Ö. ikinci yüzyılın ortasında varolduğu düşünülen *lex Aquilia* gereğince, kasıt hatta hafif ihmal ile başkasına ait bir köleyi veya sürüdeki hayvanı öldüren kimseye karşı *actio legis Aquiliae* açılarak, ölen köle ya da hayvanın o sene içinde eriştiği en yüksek değeri, köle ya da hayvanın sahibine ödemesi zorlanmaktaydı (D. 9, 2, 2). Ayrıca, başkasının malını yakmış, kırmış veya çatlaşmış (*usta,rupta, fracta*) olan kimseye karşı da yine *actio legis Aquiliae* açılarak, mal sahibine malın söz konusu zarar olayından önceki otuz gün içinde eriştiği değeri tazmin etmesi sağlanmaktaydı.

¹⁷ D. 9, 1, 1, 3 Ulp. 18 ad ed. “*Ait praetor “pauperiem fecisse”. pauperies est damnum sine iniuria facientis datum: nec enim potest animal iniuria fecisse, quod sensu caret*”.

konusu bakış açısı, Roma hukukunun getirdiği önemli bir yeniliktir ve Roma hukukçularının ne kadar büyük hukukçular olduklarını bir kez daha vurgulamaktadır¹⁸. Örneğin eski Yunan hukukunda hayvanlara kişilik verilmekte, tıpkı insanlarda olduğu gibi, bazı durumlarda ödüllendirilmekte, bazen de cezalandırılmaktaydılar¹⁹. Oysa, Romalı hukukçular böyle bir yanılığa düşmeyerek, hayvanın cezalandırılması yerine, hayvanın verdiği zararın hayvan sahibi tarafından tazmin edilmesi esasını kabul etmişlerdir. Ancak elimize ulaşan bilgilerin yetersizliğinden dolayı, zarar veren hayvanların bu davranışlarından dolayı “kötü” olarak sınıflandırılıp sınıflandırılmayı bilinmemektedir. Davranışları sonucunda birine zarar veren hayvanın sahibi yoksa, zarar gören, oç alma ihtiyacını hayvan üzerinde kullanabilirdi. Roma hukukunun ilk dönemlerinde sahipsiz hayvanlar için kabul edilen bu çözüm, aslında o dönemde kişilerin birbirlerine verdikleri zararlarda uygulanan kurallarla da uyumlu idi²⁰. İhkakı hakkın geçerli olduğu bu dönemde zarara uğrayan kimse, kendi uğradığı zararın aynısına kısas gereğince karşı tarafın da uğramasını sağlamaktaydı²¹. Ancak zarar veren hayvanın bir sahibi varsa, zarar görenin intikam ihtiyacı ile, hayvan sahibinin hayvan üzerindeki mülkiyet hakkı birbirleriyle çakışmaktaydı. Çünkü, zarar görenin intikam almak amacıyla hayvanı öldürmesi, hayvan sahibinin mülkiyet hakkına tecavüz edilmesi anlamına gelmektedir. Roma hukuku, bunlardan hangisine diğerinden daha fazla önem verileceği sorusunu, *noxal* sorumluluk esaslarının hayvan sahibinin sorumluluğu açısından da kabul edilmesi ile çözümlenmiştir²².

¹⁸ LAWSON Frederick H., **Negligence in the Civil Law**, Oxford, 1950, s. 27 vd.; SCHULZ Fritz, **History of Roman Legal Science**, Oxford, 1946, s. 27 vd.; Roma’da Klâsik-sonrası hukuk döneminde hayvan sahibinin sorumluluğunda tabii hukuk anlayışının etkili olduğu görülmektedir. Hayvan, bir başkasına zarar verdiğinde, bu hayvan sahibinin, tüm insanların birbirlerine iyi davranmaları ve zarar vermemeleri gerekliliği doğrultusunda, sorumluluğu altındaki hayvanın vermiş olduğu zararı da tazmin etmesi şarttı. Ortaçağda ise, hristiyanlığın etkisinin artması ile hayvanların cezalandırılması tekrar gündeme gelmişti. Bu dönemde hayvanların içinde iyilik ve kötülük olabileceği düşünüldüğünden kötü hayvanların cezalandırılması haklı görülürdü. Bu uygulama 18. yüzyıl ve hatta 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

¹⁹ Innes Rose James, “The Roman Law Relating to the Damage Done by Animals”, **South African Law Journal**, V. 290, 1905, s. 23; Zimmerman (1990) s. 1098.

²⁰ Zimmerman (1990) s. 1098.

²¹ UMUR Ziya, **Roma Hukuku Ders Notları**, İstanbul, 1999, s. 389.

²² BERGER Adolf, **Encyclopedic Dictionary of Roman Law**, Philadelphia, 1953, s. 600-1; *Noxal* sorumluluk, kölenin ya da aile evladının işlemiş olduğu

Buna göre, hayvanın sahibi hayvan üzerindeki mülkiyet hakkından dilerse kendi isteğiyle vazgeçerek, hayvanı zarar görene teslim edebilir, dilerse de, mülkiyet hakkından vazgeçmeyerek, zarar görenin zararını tazmin edebilirdi (*noxae deditio*). Hayvan sahibinin sorumluluğunda, *noxal* sorumluluk kurallarının uygulanmasına, Roma hukukunun her döneminde rastlanmaktadır²³.

II. Roma Hukukunda Actio de Pauperie

Roma hukukunda *actio de pauperie*²⁴, bir hayvanın özgür kişilere veya aile evlatlarına ya da başkasına ait mallara zarar vermesi durumlarında açılabilirdi²⁵. Kural olarak *actio de pauperie*, *noxal* sorumluluk

haksız olduğu haksız fiilden dolayı, efendinin veya aile babasının sorumlu tutulması anlamına gelmektedir. Ayrıca bu çeşit sorumluluk, hayvanın vermiş olduğu zararlardan dolayı, hayvan sahibi için de geçerli olmaktadır. Iustinianus döneminde, artık hukuka aykırı bir fiile başkasına zarar vermiş olan aile evladının, aile babası tarafından zarara uğrayan kişiye teslim edilmesi yasaklanmıştır. Bu dönemde köleler ile aile evlatlarının hukukî statüleri farklılaşmıştır. Aile evlatlarına malvarlığı edinebilme olanağının tanınması ile, doğrudan onlara dava açmak mümkün hale gelmiştir.

²³ BIONDI Biondo, **Actiones Noxales**, Palermo, 1925, s. 15.

D. 9, 1, 1 pr. Ulp. 18 ad ed. “ *Si quadrupes pauperiem fecisse dicitur, actio ex lege duodecim tabularum descendit: quae lex voluit aut dari id quod noxiam commisit, aut aestimationem noxiae offerre*”. D. 9, 1, 1, 1 Ulp. 18 ad ed. “*Noxia autem est ipsum delictum*” Zarar suçu oluşturur.

²⁴ Watson (1970) s. 365; Wylie Kerr (1936) s. 510; Jackson (1978) s. 123.

D. 9, 1, 3 Gai. 7 ad ed. provinc. “*Ex hac lege iam non dubitatur etiam liberarum personarum nomine agi posse, forte si patrem familias aut filium familias vulneraverit quadrupes: scilicet ut non deformitatis ratio habeatur, cum liberum corpus aestimationem non recipiat, sed impensarum in curationem factarum et operarum amissarum quasque amissurus quis esset inutilis factus*”.

²⁵ Jackson (1978) s. 124; Mala verilen zarar, başkasının kölesine ya da hayvanına zarar verilmesi durumları kapsamaktaydı. Şartları gerçekleşmişse, bu durumlarda *actio legis Aquiliae* de açılabilirdi. Ayrıca, hayvan tarafından bir başkasının arazine verilen zararların da, *actio de pauperie*'nin kapsamına girmediği kabul edilmektedir. Bu durum, *actio de pastu* denilen ve hayvanların özellikle de sığırların, bir başkasının arazisinde otlatılmasından kaynaklanan zararlara, yani kısaca başkasının arazisine verilen zararlara ilişkin davanın konusunu oluşturmaktadır. Digesta'da *actio de pauperie* hakkındaki metinlerde, kural olarak hayvanlar tarafından diğer kişilere ya da diğer hayvanlara verilen zararlar, örnek olarak açıklanmıştır (D. 9, 1, 1, 1; D. 9, 1, 1, 4; D. 9, 1, 1, 5; D. 9, 1, 1, 9; D. 9, 2, 52, 2; D. 9, 1, 2 pr.; D. 9, 1, 1, 11; D. 9, 2, 57). Klâsik hukuk dönemi hukukçularından Alfenus, hayvanın başkasına ait köleyi yaralaması ya

doğurmaktaydı. Davayı, hayvan yüzünden fiziksel olarak zarara uğramış kişi, hayvan bir kişiye değil de, mala zarar vermiş ise, malın sahibi açmaktaydı. Ancak malı malik olmadan elinde bulunduran kimsenin mal üzerinde *custodia* sorumluluğu²⁶ bulunuyorsa, bu kişilere de *actio de pauperie*'yi açabilme olanağı tanınmıştı²⁷.

A. *Actio de Pauperie*'nin Kapsamı

Oniki Levha Kanununa göre, zararın dört ayaklı bir hayvan tarafından verilmesi gerekmekteydi (*quadrupedemve pecudem*)²⁸. Kanun bu konuda oldukça açık ve kesin bir dille düzenleme getirmiştir (XII Lev. 8, 6)²⁹. *Actio de pauperie* ile, verdiği zararlardan dolayı sahibinin sorumlu tutulacağı hayvanlar,

da öldürmesi durumlarına ilişkin örnekler vermiştir; D. 9, 2, 52, 2 Alfenus 2 dig. "puerem cuiusdam"; D. 9, 2, 52, 3 Alfenus 2 dig. "emptoris servus"; D. 9, 1, 5 Alfenus 2 dig. "agasso". Yine bir diğer Roma hukukçusu Quintus Mucius'a ait D. 9, 1, 1, 11'de yer alan metinde bir hayvanın başkasına ait hayvana saldırmasından söz edilmektedir.

²⁶ Di Marzo (1954) s. 325 vd.; Umur (1975) s. 53; Borçlunun elinde bulunan başkasına ait bir malın telef olmasına ya da zarar göstermesine engel olmak için, borçlunun sarf etmesi gereken ve en titiz kimselerden istenen, normalin üstünde özene *custodia* denilmektedir. Bazı durumlarda *custodia*, kusursuz sorumluluk halini gösterir.

²⁷ D. 9, 1, 2 Paul. 22 ad ed. "Haec actio non solum domino, sed etiam ei cuius interest competit, veluti ei cui res commodata est, item fulloni, quia eo quod tenentur damnum videntur pati". Bu davayı yalnızca hayvan tarafından zarar verilmiş malın sahibi değil, ayrıca zarara uğramış mal üzerinde çıkarları olan örneğin malı ödünç almış kişiler de açılabilir.

²⁸ D. 9, 1, 1, 2 Ulp. 18 ad ed. "Quae actio ad omnes quadrupedes pertinet". Bu dava tüm dört ayaklı hayvanlara uygulanır.

²⁹ D. 9, 1, 4 Paul. 22 ad ed. "Haec actio utilis competit et si non quadrupes, sed aliud animal pauperiem fecit". Atların, öküzlerin, katırların verdikleri zararlardan sahipleri sorumlu tutulur. Gaius da, D. 9, 2, 2 pr.'de, *lex Aquilia*'ya hakkında bilgiler verirken, *quadrupedes* denilen dört ayaklı hayvanları özellikle sığırlar sınıfı olarak belirtmiştir. D. 9, 2, 2 pr. Gai. 7 ad ed. provinc. "Lege aquilia capite primo cavetur: " ut qui servum servamve alienum alienamve quadrupedem vel pecudem iniuria occiderit, quanti id in eo anno plurimi fuit, tantum aes dare domino damnas esto".

Aslında bu kanunla sahiplerinin sorumluluğunun düzenlendiği hayvanlar, büyükbaş hayvanlardı.

koyunlar³⁰, keçiler, öküzler, atlar, katırlar ve eşeklerdir³¹. Ancak, Roma hukukunun ilerleyen zamanlarında hayvan sahibinin sorumluluğunun

³⁰ D. 9, 2, 29, 6 Ulp. 18 ad ed. “*Haec actione ex hoc legis capite de omnibus animalibus laesis, quae pecudes non sunt, agendum est, ut puta de cane: sed et de apro et leone ceterisque feris et avibus idem erit dicendum*”.

³¹ Jackson (1978) s. 125; Domuzların ve köpeklerin durumu tam olarak belli değildi. Bazen *actio de pauperie*'nin kapsamına alındıkları görülse de, bazen dışında tutulmuşlardı (D. 9, 3, 29, 6). Ayrıca, *bestiae* yani ayılar, aslanlar, panterler, çitalar, leoparlar gibi hayvanlar da *actio de pauperie*'nin kapsamında değildiler. Filler ve develer, doğaları gereği vahşi hayvan sayılmalarına rağmen, yük hayvanı olarak kullanıldıklarından (*quasi mixti sunt*), *actio de pauperie*'nin kapsamına dahildiler ve buna göre, fillerin ve develerin sahipleri, hayvanlarının üçüncü kişilere verdikleri zararlardan sorumlu tutulurdu. (D. 9, 2, 2, 2 Gai. 7 ad ed. provinc. “*Ut igitur apparet, servis nostris exaequat quadrupedes, quae pecudum numero sunt et gregatim habentur, veluti oves caprae boves equi muli asini. sed an sues pecudum appellatione continentur, quaeritur: et recte labeoni placet contineri. sed canis inter pecudes non est. longe magis bestiae in numero non sunt, veluti ursi leones pantherae. elefanti autem et cameli quasi mixti sunt (nam et iumentorum operam praestant et natura eorum fera est) et ideo primo capite contineri eas oportet*”. ...Domuzların durumu tam olarak ortaya konmamıştır. Labeo'ya göre, domuzlar da koyunlar, keçiler, katırlar, öküzler, eşekler ve atlarla aynı kategoriye girmektedir. Köpekler bu sınıfa girmezler. Aynı şekilde ayılar, aslanlar, panterler gibi vahşi hayvanlar da, tamamen farklı olarak düşünülmüşlerdir. Filler ve develer ise, her iki grubun özelliklerini taşıyalar da, yük hayvanı olarak kullanılmalarından ötürü, ilk gruba dahil edilmelidirler). Aslında yapılan bu sınıflandırma ile *res mancipi- res nec mancipi* ayrımı arasında bir uyum bulunmaktadır. Filler ve develerin esasen *res mancipi* sayılmamalarına rağmen, *actio de pauperie*'nin kapsamına dahil edilmelerinin nedeni, bunların *res mancipi- res nec mancipi* ayrımının yapıldığı zamanlarda, Roma'ya özgü hayvanlar olarak kabul edilmemeleriydi.

Roma hukukunda köpeklerin verdikleri zararlardan dolayı sahiplerinin sorumlu tutulmalarına ilişkin farklı düzenlemeler bulunmakta ve bunlar hakkında da değişik görüşler bulunmaktadır. Genellikle, M.S'dan 36'dan itibaren, köpek yüzünden zarara uğramış olanın, köpeğin sahibini *noxal* sorumlu tutabileceği kabul edilmektedir.

Köpeklerin verdikleri zararların *actio de pauperie*'nin kapsamında olup olmadığına ilişkin olarak, şunlar söylenebilir: Digesta'da köpeklerin verdikleri zararlara karşılık, köpeğin sahibine karşı *actio de pauperie*'nin açılabilmesine ilişkin ilk metin, Paulus'a aittir. D. 9, 1, 2, 1 Paul 22 ad ed. “*Si quis aliquem evitans, magistratum forte, in taberna proxima se immisisset ibique a cane feroce laesus esset, non posse agi canis nomine quidam putant: at si solutus*

kapsamının genişletilmesi gerektiği inancı ortaya çıkmıştır. Klâsik hukuk döneminin hukukçuları, zarara tavuk, ördek, kaz gibi iki ayaklı hayvanların yol açması durumunda da, zarara uğrayanlara *actio utilis*³² şeklinde dava hakkı tanıyarak, bu hayvanların sahiplerinin de sorumlu tutulmalarını sağlamaya çalışmışlardır³³. *Actio de pauperie*'nin kapsamına vahşi hayvanların verdikleri zararlar da dahil edilebilir mi sorusu, Roma hukukunda olumsuz olarak yanıtlanmıştır³⁴. Buna göre, bir hayvanın verdiği zararlardan dolayı sahibini sorumlu tutabilmek için, bu hayvanın evcil hayvan olması gerekmektedir³⁵. Yani, Roma hukukunda vahşi hayvanlar için daha farklı esaslar geçerli idi³⁶.

Roma hukukunca ortaya konmuş olan, hayvanın verdiği zarardan sahibinin sorumlu tutulacağı kuralı, hayvan sahibinin kim olduğu sorusunun cevaplandırılmasını gerektirir. Hayvanın verdiği zarardan sorumlu tutulacak kişi, *actio pauperie*'nin *litis contestatio*'sunun³⁷ saptandığı anda hayvana sahip

fuisset, contra". Bir kimseden örneğin *magistra*'dan kaçarken, hızla bir tapınağa ya da dükkana girip, orada duran köpek tarafından ısırılan adamın, köpeğin sahibine karşı *actio de pauperie*'yi açması mümkün değildir. Oysa, köpek kaçmışsa, bu davanın açılabilmesi kabul edilmektedir.

³² Umur (1975) s. 16; Var olan bir *ius civile* davasının ve bazen de bir *praetor* davasının uygulama alanını genişletmek için, genellikle dava *formula*'sının *intentio* kısmına bir *fictio* (faraziye) eklenmesi yoluyla, *praetor* tarafından yaratılan davalara *actiones utiles* denilmektedir.

³³ D. 9, 1, 4 Paul. 22 ad ed. "Haec actio utilis competit et si non quadrupes, sed aliud animal pauperiem fecit".

³⁴ Nicholas Barry, "Liability for Animals in Roman Law", *Acta Juridica*, 1958, s.187 vd.; Ashton-Cross (1953) s. 397.

³⁵ D. 9, 1, 1, 10 Ulp. 18 ad ed. "In bestiis autem propter naturalem feritatem haec actio locum non habet: et ideo si ursus fugit et sic nocuit, non potest quondam dominus conveniri, quia desinit dominus esse, ubi fera evasit: et ideo et si eum occidi, meum corpus est." *Actio de pauperie* hakkındaki düzenlemeler, vahşi hayvanlar için uygulanmaz. Örneğin bir ayı tutulduğu yerden kaçıp, çevreye zarar verirse, ayının eski sahibine karşı dava açılmaz. Çünkü vahşi hayvanın kaçması ile, onun hayvan üzerindeki mülkiyet hakkı sona ermiş olur. Buna göre, bir üçüncü kişi ayıyı öldürürse, cesedi ona ait olur. Iust. Inst. 4, 9 pr.

³⁶ D. 9, 2, 2, 2.

³⁷ WENGER Leopold, *Institutes of the Roman Law of Civil Procedure*, Transl. by FISK Henry O, New York, 1949, s. 175; THOMAS Joseph A. C., *Textbook of Roman Law*, Amsterdam, 1976, s. 317; Özel mahkemeler sisteminde davalar iki aşamalı olarak görülmekteydi. Davanın ilk aşaması olan *magistra* önündeki (*in iure*) aşamasının tamamlanmasından sonra, *apud iudicem* denilen hakim önündeki aşamaya geçilmeden önce, *litis contestatio*'nun yani uyuşmazlığın

olan kişidir. O halde, hayvanın zararı verdiği anda sahibi olan kimse, bir başkası olsa bile, yani hayvan zararın verilmesinden sonra el değiştirmişse, zarar anındaki sahibi sorumlu tutulmaz (*noxæ caput sequitur*)³⁸. Başkasına zarar vermiş olan hayvan *actio pauperie*'nin *litis contestatio*'su yapılmadan önce ölürse, zarara uğrayanın dava hakkı sona erer³⁹. Böyle bir yaklaşım, hayvanın vermiş olduğu zararlardan dolayı sorumluluğun temelinde *noxal* sorumluluğun yatmasından kaynaklanmaktadır⁴⁰. Bu da, *actio de pauperie* ile *actio legis*

belirlenmesinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde davanın ikinci aşamasına geçilmesi mümkün olmazdı.

³⁸ DE ZULUETA Francis, **The Institutes of Gaius**, Part II, Oxford, 1953, s. 274.

D. 9, 1, 1, 12 Ulp. 18 ad ed. “*Et cum etiam in quadrupedibus noxa caput sequitur, adversus dominum hæc actio datur, non cuius fuerit quadrupes, cum noceret, sed cuius nunc est*”. Bu dava ancak, hayvana fiziksel olarak sahip olana karşı açılabilir. Bu yüzden *litis contestatio*'nun yapıldığı an ile hayvanın zararı verdiği anda hayvana sahip olan kişiler farklı ise, sorumlu tutulacak olan, dava açıldığı anda hayvana sahip olandır.

³⁹ D. 9, 1, 1, 13 Ulp. 18 ad ed. “*Plane si ante litem contestatam decesserit animal, extincta erit actio*”. Ancak, başkasına zarar veren hayvan, üçüncü kişiler tarafından öldürülürse, hayvan sahibinin *actio de pauperie*'den kaynaklanan sorumluluğu sona ermiş kabul edilmez. Sorumluluk, hayvan sahibinin hayvanı öldüren üçüncü kişiye karşı açtığı *lex Aquilia*'ya ilişkin davadan elde edeceği para üzerinde devam eder. D. 9, 2, 37, 1 Iavol. 14 ex cass. “*Si quadrupes, cuius nomine actio esset cum domino, quod pauperiem fecisset, ab alio occisa est et cum eo lege aquilia agitur, aestimatio non ad corpus quadrupedis, sed ad causam eius (in quo de pauperie actio est) referri debet et tanti damnandus est is qui occidit iudicio legis aquiliae, quanti actoris interest noxae potius deditone defungi quam litis aestimatione*”; D. 9, 1, 1, 16 Ulp. 18 ad ed. “*Si pos litem contestatam ab alio sit animal occisum, quia domino legis aquiliae actio competit, ratio in iudicio habebitur legis aquiliae, quia dominus noxae dedendae facultatem amiserit: ergo ex iudicio proposito litis aestimationem offeret, nisi paratus fuerit actionem mandare adversus eum qui occidit*”.

⁴⁰ BUCKLAND William W, **A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian**, Cambridge, 1932, s. 603; Roma hukukunun her döneminde, *actio de pauperie*'nin kapsamına giren hayvanın verdiği zararlardan doğan sorumluluk için, *noxal* sorumluluk kuralları kabul edilmişti. Buna göre, hayvan sahibi kusurlu olmasa bile, hayvanının üçüncü kişiye vermiş olduğu zararlara tazmin etmek zorunda kalırdı. Hayvan sahibinin, hayvanı iyi şekilde gözetmek ve onun başkalarına zarar verecek şekilde davranmasını engellemek yükümlülüğü bulunmaktaydı.

Aquliae arasında kapsam ve uygulama alanı bakımından farklılık yaratmıştır⁴¹. *Noxal* sorumluluk gereğince, hayvan bir kimseye zarar vermişse, *actio de pauperie*'nin davalısı olan hayvan sahibi, ya davacının zararını tazmin ederek (para cezası- *litis aestimatio*) ya da hayvanı davacıya teslim ederek (*noxae dedere*) sorumluluktan kurtulabilirdi⁴². Zaman içinde, *actio de pauperie*'nin sonucunda hep, mahkum edilen hayvan sahipleri tarafından, hayvan yüzünden zarara uğrayan davalılara, hayvanın tesliminin tercih edilmesi, hayvan sahibinin sorumluluğunun kapsamının, zarar veren hayvanın zarara uğrayana teslim edilmesi şeklinde anlaşılmasına yol açmıştır⁴³. Roma hukukunda *res mancipi-res nec mancipi* ayrımının geçerli olduğu dönemlerde, hayvanın zarar görene devri, hayvanın *res mancipi* ya da *res nec mancipi* oluşuna göre, *mancipatio* veya *tradito* ile yapılırdı⁴⁴.

B. *Contra Naturam* (Doğasına Aykırılık) İlkesi

Hayvanın çeşitli hareketleri sonucunda bir başkası zarara uğramışsa, Roma hukukunca hayvan sahibi sorumlu tutulmuştur. Bu sorumluluk çok katı

⁴¹ Watson (1970) s. 353 vd.; Cumhuriyet Döneminin sonlarından itibaren, Roma hukukunda *actio legis Aquiliae*'nin açılabilmesi, başkasının malına haksız yere zarar veren kişinin kusurlu olması şartına bağlı kılınmıştır (D. 9, 2, 52, 2; D. 9, 1, 1, 4; D. 9, 1, 1, 7; D. 9, 2, 9, 13).

⁴² D. 9, 1, 1, 11 Ulp. 18 ad ed. “*Cum arietes vel boves commisissent et alter alterum occidit, quintus mucius distinxit, ut si quidem is perisset qui adgressus erat, cessaret actio, si is, qui non provocaverat, competeret actio: quamobrem eum sibi aut noxam sarcire aut in noxam dedere oportere*”. İki koç ya da iki boğa birbirleri ile kavga ederken, biri diğerini öldürürse, Quintus Mucius ölenin hangi hayvan olduğuna göre farklı çözümler getirmiştir. Ölen, saldıran hayvansa, sahibinin dava açması mümkün olmazdı. Oysa ölen, kavgayı başlatmayan hayvansa, onun sahibi diğer hayvanın sahibine karşı dava açıp, ya zararının tazmin edilmesini ya da onun hayvanının ölümüne neden olan hayvanın, kendisine teslim edilmesini isteyebilirdi.; D. 9, 1, 1 pr.

⁴³ KOSCHAKER Paul/ AYİTER Kudret, **Modern Özel Roma Hukukunun Ana Hatları**, İzmir, 1983, s. 261-2.

D. 9, 4, 1 Gai. 2 ad ed. provinc. “*Noxales actiones appellantur, quae non ex contractu, sed ex noxa atque maleficio servorum adversus nos instituuntur: quarum actionum vis et potestas haec est, ut, si damnati fuerimus, liceat nobis deditione ipsius corporis quod deliquerit evitare litis aestimationem*”. *Noxal* davalar, bize taraf olduğumuz sözleşmeler nedeniyle değil de, kölemizin verdiği zarar veya işlediği kusur nedeniyle yöneltilirler. Bu çeşit davaların gücü ve etkileri zararı veren kölenin davacıya teslim edilmesiyle ortadan kaldırılabılır. Iust. Inst. 4, 9 pr.

⁴⁴ Rado (2001) s. 214.

nitelikte olmakla birlikte, yine de belli bir çerçeve içinde sınırlandırılmıştır. Roma hukukçuları, her alanda olduğu gibi burada da genel kurallar koymak yerine, karşılarına çıkan her somut olay için farklı düzenlemeler yapmayı tercih etmişlerdir⁴⁵. Ancak, Roma hukukunda hayvan sahibinin *actio de pauperie* ile sorumlu tutulabilmesi için, başkasına zarar veren hayvan davranışının spontane olması gerekir, şeklinde bir saptama yapmak mümkündür⁴⁶. Örneğin bir at ayağına diken batması ya da birinin ona vurması yüzünden acı çekerken zarara yol açmışsa⁴⁷, bir öküz başkasına zarar vermesi için kışkırtılmışsa⁴⁸ veya bir katır, taşıdığı yükün aşırı ağır olması ya da yolun dik engebeleri veya katırı süren kişinin kusuru yüzünden, yükü başkasının üzerine devirmişse⁴⁹, bunlardan

⁴⁵ D. 9, 1, 1, 4 Ulp. 18 ad ed. “*Itaque, ut servius scribit, tunc haec actio locum habet, cum commota feritate nocuit quadrupes, puta si equus calcitrosus calce percusserit, aut bos cornu petere solitus petierit, aut mulae propter nimiam ferociam: quod si propter loci iniquitatem aut propter culpam mulionis, aut si plus iusto onerata quadrupes in aliquem onus everterit, haec actio cessabit damnique iniuriae agetur*”. Bu durum dört ayaklı bir hayvanın vahşi duygularının tekrar ortaya çıkarak, başkalarına zarar vermesi ile söz konusu olur. Örneğin bir at başkasına çifte atarsa, öküz birini boynuzlayarak yaralarsa ya da katır benzeri şekilde birine zarar verirse, sahibi sorumlu tutulur. Oysa hayvan yükünü, yolun eğimi ya da hayvanı sürenin dikkatsizliği veya taşıdığı yüklerin aşırı ağır olması nedeniyle başkasının üzerine devirirse, hayvanın sahibine karşı dava açılması mümkün olmaz.

⁴⁶ Buckland (1932) s. 608.

⁴⁷ D. 9, 1, 1, 7 Ulp. 18 ad ed. “*Et generaliter haec actio locum habet, quotiens contra naturam fera mota pauperiem dedit: ideoque si equus dolore concitatus calce petierit, cessare istam actionem, sed eum, qui equum percusserit aut vulneraverit, in factum magis quam lege aquilia teneri, utique ideo, quia non ipse suo corpore damnum dedit. at si, cum equum permulsisset quis vel palpatus esset, calce eum percusserit, erit actioni locus*”. *Actio de pauperie* için aranan genel kural, hayvanın kendi doğasında bulunmayacak şekilde vahşi şekilde hareket ederek birine zarar vermesidir. Yaralanması nedeniyle acı çeken bir atın, birisini tekmelemesi durumunda sahibi sorumlu tutulmaz. Ancak ata vurarak ya da başkaca bir şekilde atı yaralayan kişi bu yüzden *lex Aquilia* kapsamında sorumlu tutulabilir.

⁴⁸ D. 9, 1, 1, 11.

⁴⁹ Wylie Kerr (1936) s. 511. D. 9, 1, 1, 4; D. 9, 2, 52, 2 Alf. 2 dig. “*In clivo capitolino duo plostra onusta mulae ducebant: prioris plostri muliones conversum plostrum sublevabant, quo facile mulae ducerent: inter superius plostrum cessim ire coepit et cum muliones, qui inter duo plostra fuerunt, e medio exissent, posterius plostrum a priore percussum retro redierat et puerum cuiusdam obriverat: dominus pueri consulebat, cum quo se agere oporteret*”.

dolayı hayvan sahibi aleyhine *actio de pauperie*'nin açılması mümkün olmaz. Oysa bazı özel durumlarda, hayvanın hareketinin spontane olduğunu söylemek neredeyse imkansız olsa bile, sahibi sorumlu tutulur ve ona karşı *actio de pauperie* açılabilir. Örneğin atı ile bir katırın yanına yaklaşan damadın ayağı, atın rahatsız ettiği katır tarafından kırılmışsa, damadın, katırın sahibine karşı *actio de pauperie* açabilmesi mümkündür⁵⁰. Roma hukukunda aynı yaklaşım,

*respondi in causa ius esse positum: nam "eam" si muliones, qui superius plostrum sustinuissent, sua sponte se subduxissent et ideo factum esset, ut mularum plostrum retinere non possint atque onere ipso retraherentur, cum domino mularum nullam esse actionem, cum hominibus, qui conversum plostrum sustinuissent, lege aquilia agi posse: nam nihilo minus eum damnum dare, qui quod sustineret mitteret sua voluntate, ut id aliquem feriret: veluti si quis asellum cum agitasset non retinuisset, aequae si quis ex manu telum aut aliud quid immisisset, damnum iniuria daret. sed si mularum, quia aliquid reformidassent et muliones timore permoti, ne opprimerentur, plostrum reliquissent, cum hominibus actionem nullam esse, cum domino mularum esse. quod si neque mularum neque homines in causa essent, sed mularum retinere onus nequissent aut cum coniterentur lapsae concidissent et ideo plostrum cessim redisset atque hi quo conversum fuisset onus sustinere nequissent, neque cum domino mularum neque cum hominibus esse actionem. illud quidem certe, quoquo modo res se haberet, cum domino posteriorum mularum agi non posse, quoniam non sua sponte, sed percussae retro redissent". Katırların Capitoline tepesinden yukarı çektikleri birbirini takip eden yük dolu iki tane arabadan, önde gideni geri geri giderek, arkadan gelen arabanın bir köle çocuğu ezmesine neden olmuştur. Bu durumda kölenin sahibinin kime karşı dava açacağı sorusu ortaya çıkmıştır. Bu soru, farklı olasılıkların gözönünde bulundurulması ile cevaplanabilir. Örneğin eğer öndeki araba kendiliğinden yoldan çıkmışsa ve katırlar yükün ağırlığından dolayı arabayı kontrol edemeyip, geri geri gitmek zorunda kalmışlarsa, hayvanların sahibine karşı, *actio de pauperie*'nin açılmasına olanak yoktur. Bu durumda arabanın sürücülerine karşı *lex Aquilia*'dan kaynaklanan davanın açılması ise mümkündür. Fakat, katırlar korkmuşlar ve arabanın sürücülerini de panik içindeki hayvanların kontrolü kaybederek arabanın geri gitmesine yol açmışlarsa, artık sürücülerin herhangi bir sorumluluğu bulunmaz. Böyle bir durumda, katırların sahibine karşı *actio de pauperie* açılabilir. Eğer bu kazaya ne katırlar ne de arabanın sürücülerini yol açmamışlarsa, yani örneğin kaza katırların yükü taşıyamamalarından dolayı arabanın geri kayması ya da çabalarla arabanın düşmesi ve diğer arabanın geri gitmesi yüzünden gerçekleşmişse, hem hayvan sahibinin hem de arabanın sürücülerinin herhangi bir sorumluluğu olmaz.*

⁵⁰ D. 9, 1, 5 Alf. 2 dig. "Agaso cum in tabernam equum deduceret, mulam equus olfecit, mula calcem reiecit et crus agasoni fregit: consulebatur, possetne cum domino mularum agi, quod ea pauperiem fecisset. respondi posse". Damat bir

yani hayvan sahibinin sorumlu tutulması gerektiği, bir kimsenin ata hafifçe vurduğu, okşadığı ve atın ona zarar verdiği durumlarda da kabul edilmiştir⁵¹.

Hayvan sahibinin sorumluluğunu ortaya koyan Ulpianus'a ait bir metin şu şekildedir; "...*Et generaliter haec actio locum habet, quotiens contra naturam fera mota pauperiem dedit...*"⁵². Hayvan sahibinin, hayvanın üçüncü kişilere verdiği zararlardan dolayı sorumlu tutulabilmesi için, genel kural hayvanın doğası dışında davranarak (*contra naturam*), *pauperies* gerçekleştirmesidir⁵³. Ancak, görüldüğü üzere hayvanın doğasına aykırılık oldukça soyut bir kavramdır. İçeriğinin ne olduğunun saptanması oldukça güçtür⁵⁴. Atların çifte atmaları ya da öküzlerin boynuzla vurmaları, onların doğalarından kaynaklanan davranışlar olmakla birlikte, çifte atarak ya da boynuz vurarak, birisinin yaralanmasına yol açan hayvanın sahibi, bu zararlardan dolayı sorumlu tutulmaktadır⁵⁵. Roma hukukçuları, bu kavramın içeriğini, hayvan yüzünden zarara uğrayan ile hayvan sahibinin çıkarlarını dengede tutarak, her olay için ayrı ayrı belirlemeyi tercih etmişlerdir⁵⁶. Evcil hayvanların uysal

hanın avlusuna doğru atıyla ilerlerken, at orada bulunan katıra yaklaşır, onu koklamış, katır da tekme atıp, damadın ayağının kırılmasına yol açmıştır. Böyle bir durumda, Alfenus'a göre, katırın sahibini sorumlu tutularak, *actio de pauperie* ile, ondan damadın zararlarını tazmin etmesi istenebilir.

⁵¹ D. 9, 1, 1, 7.

⁵² D. 9, 1, 1, 7.

⁵³ Ashton-Cross (1953) s. 399; Roma hukukunda *contra naturam* ilkesi ortaya konarken, Yunan hukukunun etkisi altında kalındığı düşünülmektedir.

⁵⁴ TANDOĞAN Haluk, **Kusura Dayanmayan Sözleşme Dışı Sorumluluk Hukuku**, Ankara, 1981, s. 131; Eren (2001) s. 621; Borçlar Kanunu madde 56 kapsamında düzenlenen hayvan tutucusunun sorumluluğunun gerçekleşebilmesi için de, hayvanın vermiş olduğu zararın hayvanın içgüdüsel, kendine özgü, ani ve bağımsız bir hareketinden doğmuş olması gerekmektedir. Bu hareketi müspet bir fiil olabileceği gib, bir başkasına verilen tepki şeklinde de olabilir (tekme atma, gagalama, ısırma, tos vurma, tırmalama, üste atlama...). Hayvan, üçüncü kişi tarafından ürkütülmüş, tahrik edilmişse, hayvan tutucusu hayvanın verdiği zarardan sorumlu tutulsa bile, hayvanı tahrik eden üçüncü kişiye rücu etme hakkına sahiptir. Ancak, hayvan tutucusu hayvanın içgüdüsel olmayan hareketlerinden dolayı sorumlu tutulamaz.

⁵⁵ D. 9, 1, 1, 4.

⁵⁶ Wylie Kerr (1936) s. 461 vd.; Nicholas (1958) 187 vd.; *Contra naturam* kavramının ne zaman ortaya konduğu ve kapsamının ne olduğu konusunda tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Buna göre, bu kavramın Klâsik-sonrası hukuk döneminde ortaya çıktığı düşünülmekte ve *contra naturam*'ın hayvanın kendi cinsine ait olan doğal davranışlar mı (*contra naturam sui generis*), yoksa

olmayan davranışlarda bulunmaları, her zaman için bir risk oluşturmaktadır. Roma hukukunda, hayvan sahibi böyle bir riskin doğuracağı sonuçlara katlanmak zorundadır⁵⁷.

tüm hayvanlara ait doğal davranışlar mı olduğu tam olarak bilinmemektedir. Büyük olasılıkla *contra naturam* şeklindeki davranışlar, evcil hayvanlara özgü olmayan davranışlar olarak nitelendirilmektedir. Çünkü evcil hayvanlardan daha yumuşak başlı ve uysal olmaları beklenmektedir. Bu yüzden kural olarak evcil hayvanların tekmeleleri, boynuzla vurmaları, ısırılmaları doğal karşılanmaz. Bunları yapmaları evcil hayvanların doğuştan olan yabaniliğinden kaynaklanıyor olabilir. Bu risk hayvan sahibinin katlanmak zorunda olduğu bir risktir.

⁵⁷ D. 9, 1, 2, 1 Paul 22 ad ed. “*Si quis aliquem evitans, magistratum forte, in taberna proxima se immisisset ibique a cane feroce laesus esset, non posse agi canis nomine quidam putant: at si solutus fuisset, contra*”. Bir kimseden örneğin *magistra*’dan kaçarken, hızla bir tapınağa ya da bir dükkana girerek, oradaki köpek tarafından ısırılan adamın, bazı Roma hukukçularına göre, köpek yüzünden uğradığı zararlardan dolayı *actio de pauperie*’yi açması mümkün değildi. Oysa, köpek kaçmışsa, bu davanın açılabilmesi kabul edilmektedir. D. 9, 2, 11, 5 Ulp. 18 ad ed. “*Item cum eo, qui canem irritaverat et effecerat, ut aliquem morderet, quamvis eum non tenuit, proculus respondit aquiliae actionem esse: sed iulianus eum de eum aquilia teneri ait, qui tenuit et effecit ut aliquem morderet: ceterum si non tenuit, in factum agendum*”. Bir üçüncü kişi tarafından köpeği kızdırılmış olan köpek sahibi, köpeğin ısırıldığı kişinin uğradığı zararlardan, *actio de pauperie* kapsamında sorumludur. Aynı şekilde, D. 9, 2, 9, 3 Ulp. 18 ad ed. “*Si servum meum equitatem concitato equo effeceris in flumen praecipitari atque ideo homo perierit, in factum esse dandum actionem ofilii scribit: quemadmodum si servus meus ab alio in insidias deductus, ab alio esset occisus*”. Bir kimse atı korkutursa ve bu yüzden at, sürücüsünü nehire düşürürse, sürücü atın sahibine karşı dava açabilirdi.

Hayvanın bir kimseye zarar vermesi, yukarıdaki son iki örnekte olduğu gibi, üçüncü kişinin etkilemesi yüzünden gerçekleşmişse, zarar gören bu üçüncü kişiye karşı *actio legis Aquiliae in factum* açılabilir. D. 9, 1, 1, 5 Ulp. 18 ad ed. “*Sed si canis, cum duceretur ab aliquo, asperitate sua evaserit et alicui damnum dederit: si contineri firmiter ab alio poterit vel si per eum locum induci non debuit, haec actio cessabit et tenebitur qui canem tenebat*”. Bir kimse, başkasının köpeğini gezmeye çıkarttığı anda, köpek ondan kaçıp (*asperitate sua*), üçüncü kişiye zarar vermişse, köpeği gezdiren bu zararlardan sorumlu tutulur. Çünkü köpeği alan kimsenin, onu iyi bir şekilde kontrol etmesi, gerekirse belli yerlere götürmemesi lazımdır. Ancak, acaba başkasının köpeğini alan kimseye karşı açılan *ctio legis Aquiliae*, köpeğin gerçek sahibine karşı *actio de pauperie* açılmasını engel teşkil eder mi? Ulpianus’a göre, hayvanın idaresini elinde tutan

III. Roma Hukukunda *Edictum de Feris*

Roma hukukunda *actio de pauperie* ile hayvan sahibinin sorumlu tutulabilmesi için, kural olarak, zarar veren hayvanın evcil bir hayvan olması gerekmektedir. Ancak bilindiği üzere, Roma'da pek çok çeşit vahşi hayvanlar, sirkler ve antreman okulları için bulundurulmaktaydı⁵⁸. Ayrıca yine Roma'da geçimi sokaklarda yılanlarla gösteri yaparak sağlayan yılan terbiyecilerinin yanı sıra, evlerinde vahşi hayvanlar besleyen zenginler de bulunmaktaydı⁵⁹. Bu vahşi hayvanlar, başta Afrika olmak üzere Roma imparatorluğunun hakimiyeti altındaki farklı yerlerden taşınarak getirilmekteydi. Doğal olarak bunların bir yerden diğerine götürülmeleri, insanlar açısından büyük riskler taşımaktaydı⁶⁰. Üstelik vahşi hayvanların nüfusun çok olduğu bir şehirde tutulması, her bakımdan tehlikeler yaratmaktaydı. Vahşi hayvanlara göre çok daha uysal olan at, katır, koyun gibi hayvanların sahipleri, hayvan sahibi olmalarından dolayı sorumlu tutulduklarına göre, vahşi hayvan sahiplerinin de, Roma hukukuna göre sorumlu tutulacağını kabul etmek doğru olacaktır.

Bu sorunun çözümü, *ius civile*'de değil de, *praetor*'lar tarafından geliştirilmiş olan *ius gentium*'da ortaya konmuştur. Buna göre *praetor*'lar, vahşi hayvanların bir yerden diğerine taşınması sırasında ortaya çıkan sorunlarla *aedilis curulis*'in⁶¹ ilgileneceğini kararlaştırmıştır⁶². Kısa bir süre, Roma hukukunda o zamana kadar var olan hukukî düzenlemelerin vahşi hayvanların taşınmaları ve pazarlanmaları sırasında ortaya çıkan tehlikeleri tam olarak

kimseye karşı açılan dava, hayvanın gerçek sahibine karşı açılacak olan *actio de pauperie*'yi engeller. Ancak bunu Roma hukukunun genel bir kuralı olarak kabul etmek mümkün değildir.

⁵⁸ JENNISON George, **Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome**, Manchester, 1937, s. 194 vd.; Antreman okullarında, hem birbirleri ile hem de vahşi hayvanlarla dövüşecek savaşçılar yetiştirilmekteydi. Afrika'dan gelen bu vahşi hayvanlar, özel gösterilerde kullanılmaktaydılar.

⁵⁹ Jennison (1937) 126 vd.; Bazı zengin Roma vatandaşları, hatta Roma imparatorları evlerinde, saraylarında zevk için, aslan leopar, ayı gibi vahşi hayvanları beslemekte idiler.

⁶⁰ Jennison (1937) s. 100; Bu dönemlerde Roma'da aslanlar, kaplanlar, leoparlar ve benzeri vahşi hayvanlar konuldukları kafeslerden kaçmaya çalışırken, pek çok kişinin yaralanmasına hatta ölmesine yol açmışlardır.

⁶¹ Umur (1975) s. 20; Roma'da, oyunların düzenlenmesi, düzenin sağlanması, yolların bakımı ve pazar yerlerindeki alım satımların kontrolü ile uğraşan bir çeşit belediye hizmeti gören, *cum potestate* sahip, cumhuriyet devri *magistra*'sına *aedilis curulis* denilmektedir.

⁶² WATSON Alan, **Law Making in the Late Roman Republic**, Oxford, 1974, s. 86; *Aedilis curulis*'ler, aynı zamanda *cura ludorum* işleriyle de ilgilenmekteydi.

çözmeye yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine *praetor*'lar *edictum de feris*'i hazırlayıp, yayınlamışlardır⁶³. Ne yazık ki, *edictum de feris* hakkında elimize ulaşan bilgi çok azdır. Hatta yayınlanma tarihi bile tam olarak bilinmemektedir. Bu *edictum*'un çıkış noktasını saldırganlıkları şüphe taşımayan, büyük köpeklerin ve erkek domuzların bir yerden diğerine taşınmaları ve satışları sırasında verdikleri zararların tazmininin oluşturduğu düşünülmektedir⁶⁴.

⁶³ ROBY Henry Jones, **Roman Private Law in the Times of Cicero and of the Antonines**, V. II, Cambridge, 1902, s. 199.

⁶⁴ Jackson (1978) s.128 vd. Önceleri, köpekler ve domuzların verdikleri zararların *actio de pauperie*'nin kapsamına dahil edilmemiş olduğu düşünülmektedir. Zamanla köpekler ve domuzlar için özel düzenlemeler yapılmıştır. Roma hukukunun ilk zamanlarında, Oniki Levha Kanunu ile getirilmiş olan düzenlemelerde köpeklerin, *actio de pauperie*'nin kapsamına alınmamasının nedeninin, bu zamanlarda İtalya yarımadasında henüz köpeklerin ehlileştirilmemiş olduğu, yani köpeklerin evcil hayvan olarak kabul edilmediği düşünülmüştür. Köpeklerin ehlileştirilerek, evcil hayvan statüsünü kazanmalarından sonra, *lex Pesolania* denilen özel bir kanunla bunların yolaçtıkları zararlara ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. *Lex Pesolania*'nın Yunan hukukunun etkisi altında, *lex Aquiliae*'den önce, *edictum de feris*'ten ise daha sonra hazırlandığı düşünülse de, bu husus kesin olarak bilinmemektedir. Hatta böyle bir kanunun varlığı ve adı bile tartışmalıdır. Öncelikle, İtalya yarımadasında köpeklerin çok eski zamanlardan itibaren ehlileştirildiğine ilişkin deliller bulunmaktadır. O halde Roma hukukunun ilk dönemlerinde bile köpeklerin evcil hayvan kategorisine sokulduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra, oldukça dar kapsamlı ve basit nitelikte olan köpeklerin verdikleri zararlara ilişkin olarak ayrı bir kanun çıkarmanın gereği tam olarak açıklanamamaktadır. Örneğin koyunların, eşeklerin, atların verdikleri zararlar hakkında özel düzenlemeler yapılmamıştır. Zaten *Edictum de feris* ile, köpeklerin sokaklarda verebilecekleri zararlardan kamuyu korumak amaçlanmıştır. Bu yüzden de, Paul. Sent. I, 15, 1'de "...quod etiam lege Pesolania de cane cavetur..." şeklinde *lex Pesolania*'dan söz edilmiş olsa da, bu kanunun var olduğuna inanmak zordur. Üstelik yukarıda da açıklandığı üzere, köpeklerin verdikleri zararların hiçbir şekilde *actio de pauperie* ile tazmin edilmeyeceği de söylenemez. Buna göre, Roma hukukunda bazı durumlarda *edictum de feris*'ten önce bile, köpeklerin yol açmış oldukları zararlardan dolayı *actio de pauperie*'nin açıldığı söylenebilir. Bütün bu açıklamaların sonucunda, köpeklerin yol açtığı zararlara ilişkin olarak, *edictum de feris*'in ne oranda koruma getirdiği tam olarak saptanamamaktadır. Köpek yüzünden zarara uğrayan kişinin *edictum de feris*'ten önce, *actio de pauperie* ile korunması mümkün kılınmışsa, *edictum de feris*'in, özgür kişileri köpeklerce verilen ölümcül ya da ölümcül olmayan

Farklı kıtalardan değişik hayvanlar getirilmesi ve bunların oyunlarda kullanılması, M.S. ikinci yüzyılın başlarında söz konusu olmuştur⁶⁵. Bundan sonra, *edictum de feris*'in uygulama alanı da genişletilmiştir. Klâsik hukuk döneminde, artık kurtların, ayıların, panterlerin ve aslanların vermiş oldukları zararlardan dolayı bu hayvanların idarelerini elinde tutanların sorumlu tutulmaları mümkün hale gelmiştir⁶⁶. Bu çeşit vahşi hayvanları kim o yöreye

zararlardan korumaya yönelik bir önlem niteliğini taşıdığı düşünülebilir. Oysa, köpek yüzünden zarara uğrayan kişinin *edictum de feris*'ten önce, *actio de pauperie* ile korunması mümkün kılınmamışsa (ancak bunu destekleyecek nitelikte elimizde kesin bilgi bulunmamaktadır), *edictum de feris*, köpek sahiplerinin sorumluluğuna dair çok önemli bir gelişme sayılabilir. Iust. Inst. 4, 9, 1'de de *edictum de feris* ile getirilmiş ola koruma ile *actio de pauperie*'nin aynı anda açılabilceği belirtilmiştir. Bu açıklamaların benzerleri domuzlar için de geçerli olabilir. (THOMAS Joseph A. C., **The Institutes of Justinian**, Oxford, 1975, s. 307; *Verres*'in, erkek domuz anlamında kullanıldığı düşünülmektedir). D. 9, 2, 2, 2'de “*sed an sues pecudum appellatione continentur, quaeritur: et recte Labeoni placet contineri*” şeklinde belirtildiği üzere, domuzların durumu Gaius'a göre tartışmalı iken, Labeo bunları da dahil etmiştir. Bu yüzden, büyük olasılıkla erkek domuzların vermiş oldukları zararlara ilişkin olarak, *actio de pauperie* açılmadığından, *edictum de feris* ile bu konudaki boşluğun kapandığı şeklindeki bir görüşü kabul etmek doğru olmayacaktır.

⁶⁵ Jennison (1937) s. 44 vd.

⁶⁶ Ashton-Cross (1953) s. 396.

Iust. Inst. 4, 9, 1 “*ceterum sciendum est aedilicio edicto prohiberi nos canem verrem aprum ursum leonem ibi habere, qua vulgo iter fit: et si adversus ea factum erit et nocitum homini libero esse dicitur, quod bonum et aequum iudici videtur, tanti dominus condemnetur, certerarum rerum, quanti damnum datum sit, dupli. Praetor has auctem aedilicias actiones et de pauperie locum habebit: numquam enim actiones praesertim poenales de eadem re concurrentes alla aliam consumit*”. Bundan başka bilinmesi lazımdır ki, *aedilis curulis*'lerin beyannamesine göre, kamunun geçtiği yerlere köpeğimizi, evcil veya vahşi domuzumuzu, ayımızı, arslanımızı koyamayız: bunun aksine hareket edilir ve hür bir kimseye bir zarar verilmiş olursa, malik, hakim tarafından hakkaniyete uygun bir şekilde mahkum edilir, diğer durumlarda ise, oluşan zararın iki katına mahkumiyet verilir. *Aedilis*'lerin bu davalarından başka *de pauperie* davası da açılır: Çünkü özellikle, aynı konuda içtima ettikleri zaman, birbirlerini sukut ettirmezler. D. 21, 1, 40 Ulp. 2 ad ed. aedil. curul. Deinde aiunt aediles “*Aiunt aediles: ne quis canem, ..verrem vel minorem aprum, lupum, ursum, pantheram, leonem...qua vulgo iter fiet, ita habuisse velit, ut cuiquam nocere damnum vedare possit*”; D. 21, 1, 40 ile Iust. Inst. 4, 9, 1'de *edictum de feris*'in

getirmişse, ya da onları kim tutuyorsa, hayvanın verdiği zarardan da o sorumlu tutulurdu⁶⁷. Bu durumdaki kişilerin vahşi hayvanın verdiği zarardan dolayı sorumlu tutulması bakımından, hayvanın bağlı olması ya da serbest olarak dolaşmaya bırakılması veya kaçmış olması herhangi bir fark yaratmamaktaydı⁶⁸. O halde vahşi hayvanın vermiş olduğu zararlardan dolayı, bu zararları engelleyebilecek durumda olup olmadığına bakmaksızın ve hayvanın gerçekte sahibi olmasa bile, hayvanı kontrol etmekle görevlendirilmiş kimseyi sorumlu tutmak mümkündür⁶⁹. Buradaki sorumluluğun dayanağını kusur değil, vahşi hayvanı elinde bulundurmamak, vahşi hayvanın kontrolünü sağlamaktır. Vahşi hayvanları taşıyanlar ve satanlar bu sırada son derece dikkatli davranmalıdırlar.

kapsamına giren hayvanlar bakımından bir farklılık bulunmaktadır. D. 21,1, 40 *edictum*'un kapsamını genişleterek, Iust. Inst.'den farklı olarak, buraya kurtların ve panterlerin verdikleri zararları da dahil etmiştir. Bu da *edictum de feris*'e ilişkin hayvanların listesinin zaman içinde değiştiğinin göstergesidir. D. 21, 1, 41; "*aliudve quod noceret animal*"

⁶⁷ Watson, (1974) s. 86. Roma'da kamuya açık alanların, sokakların, caddelerin güvenliğinin sağlanması çok büyük önem taşımaktaydı. Bu görev de *aedilis curulis*'e verilmişti. D. 21, 1, 40; Ulp. 2 ad ed. aedil. curul. Deinde aiunt aediles: "*ne quis canem, verrem vel minorem aprum, lupum, ursum, pantheram, leonem*" *Aediles*'e göre, bunlar için de aynı düzenlemeler geçerlidir; köpek, domuz, küçük yaban domuzu, kurt, ayı, panter ve aslan; D. 21, 1, 42; Ulp. 2 ad ed. aedil. curul. "*qua vulgo iter fiet, ita habuisse velit, ut cuiquam nocere damnumve dare possit. si adversus ea factum erit et homo liber ex ea re perierit, solidi ducenti, si nocitum homini libero esse dicitur, quanti bonum aequum iudici videbitur, condemnnetur, ceterarum rerum, quanti damnum datum factumve sit, dupli*". Bu çeşit vahşi hayvanların, insanların düzenli olarak kullandıkları, geçtikleri insanları yaralama ya da herhangi bir zarara yol açma riskinin fazla olduğu yerlerde tutulmamaları gerekir. Eğer bu önlemler alınmamışsa ve özgür bir kişi vahşi hayvanın saldırması yüzünden hayatını kaybederse, vahşi hayvandan sorumlu olan ikiyüz *soldi* ödemelidir. Özgür bir kişi vahşi hayvanın saldırması yüzünden yaralanırsa, karşı taraf, hakkaniyetin gerektirdiği bir miktarı ödemeye mahkum edilirdi. Hayvanın saldırısı yüzünden bir kimsenin malvarlığında zarar oluşursa, hayvandan sorumlu olan, zararın iki katını ödemek zorunda kalır.

⁶⁸ Nicholas (1958) s. 186. Krş görüş için bkz. Ashton-Cross (1953) s. 398 D. 21, 1, 41; "... *sive soluta sint. sive alligata, ut contineri vinculis...*" Kural olarak herhangi bir tehlikeli hayvan, ister serbest tutuluyor, isterse bağlanmış ya da zincirlenmiş olsun, başkasına zarar veremez.

⁶⁹ Nicholas (1958) s. 186; Görüldüğü üzere, burada bir kusursuz sorumluluk durumu söz konusu olmaktadır. Hayvandan sorumlu olan kimse, vahşi hayvanın başkalarına zarar vermesinde herhangi bir kusuru olmasa bile, bu zararları tazmin etmek zorunda kalıyordu.

Vahşi hayvanlar, her zaman için toplum hayatı için bir risk oluşturduklarından (*qua vulgo iter fiet*), böyle bir riski göze alan kimselerin, kusurlu olsunlar ya da olmasınlar, vahşi hayvanların verdikleri zararlara katlanmak yükümlülükleri olduğu, Roma hukukunca kabul edilmiş bir ilkedir⁷⁰.

Edictum de feris ile *aedilis curulis* tarafından, vahşi hayvanlardan zarar görenleri korumak için getirilmiş olan tazminat biçimi, vahşi hayvanın özgür bir kimseyi öldürmesi durumunda, iki yüz *soldi*, yaralaması durumunda hakkaniyetin gerektirdiği ölçüde bir miktarı, malvarlığına zarar vermesi durumunda ise, söz konusu zararın iki katını ödenmesi biçimindeydi⁷¹. Zarar, vahşi hayvanın zarar verdiği kişinin hayvanı kışkırtması, öfkelenmesi sonucunda oluşmuşsa, hayvanın kontrolünü elinde tutan kimsenin sorumluluğu sona ererdi⁷². *Edictum de feris* ile getirilmiş olan sorumluluk, *noxal* sorumluluk şeklinde değildi. Yani, ortada vahşi hayvanın verdiği zararı ödemek ya da vahşi hayvanı zarara uğramış olan karşı tarafa teslim etmek gibi bir seçim hakkı bulunmamaktaydı⁷³.

⁷⁰ Ashton-Cross (1953) s. 399.

⁷¹ Wylie Kerr (1936) s. 475; Ancak bu önlemlerin hiçbiri *noxal* sorumluluğa ilişkin düzenlemelerin uygulanmasına bir engel oluşturmamaktaydı. Hatta, Iust. Inst. 4, 9, 1'e göre, hem *actio de pauperie*'yi, hem de *edictum de feris*'ten kaynaklanan *aediles* davasını aynı anda açmak mümkün olabilir. Ancak bunun köpekler ve yaban domuzlarından zarar görenler için geçerli olduğu tartışmalıdır.

⁷² Paul Sent. 1, 15, 3; "*Feram bestiam.... praetor prohibet*" Vahşi hayvanı ya da herhangi bir dört ayaklı hayvanı kızdırarak, kendisine saldırıp, zarar vermesine yol açan kimse lehine, ne hayvan sahibine, ne de hayvanı elinde tutan kimseye karşı açabilmesi için dava hakkı tanınmaz.

Jackson (1978) s. 131; Jennison (1937) s. 48; Önceleri vahşi hayvanların taşınmaları ve satılmaları tamamen özel kişilere bırakılmışken, zamanla, yaklaşık olarak M.S. 170 yıllarında, Roma hukukunda *panthera* kapsamına giren vahşi hayvanların ve özellikle aslanların özel kişilerce ithalatının yasaklanması söz konusu olmuştur. Bu sınıfa giren vahşi hayvanlar, ancak önceden görevlendirilmiş olan belirli kişiler tarafından, kontrol altında tutularak satılabiliyordu. Bu dönemde artık *edictum de feris*'in de ortaya konduğu düşünülmektedir.

⁷³ Böyle bir çözüm tarzının kabul edilmesi aslında çok mantıklıdır. *Noxal* sorumluluğun geçerli olduğu durumlarda, zarara yol açan ve zarar görene teslim edilerek sorumluluğun sona ermesini sağlayan köle, aile evladı ya da hayvan, zarar görenin işlerinde kullanılabileceği, ona maddi bir kazanç sağlayacak türdendir. Oysa, vahşi hayvanların zarar görene teslim edilmesi, çoğu zaman

Edictum de feris ile, hayvanın özgür bir kişiyi öldürmesine ilişkin olarak ayrı bir düzenleme getirilmişti (*solatium*)⁷⁴. Oysa, elimizdeki kaynaklardan edindiğimiz bilgilerden, *actio de pauperie*'nin, ölümcül zararlara ilişkin olarak ayrı bir düzenleme getirdiğini söyleyemeyiz. Aynı şekilde, ölümcül olmayan zararlar bakımından da, *edictum de feris*, *actio de pauperie*'ye göre daha ayrıntılıdır. Örneğin, vahşi bir hayvan tarafından ağır şekilde yaralanmış kişinin *edictum de feris*'e göre, tüm zararlarını tazmin ettirebilmesi mümkündür. Oysa *noxal* sorumluluğun kabul edildiği durumlarda, hayvan sahibi hayvanı, zarar görene teslim ederek sorumluluktan kurtulduğundan, zarar görenin uğradığı zarar, teslim edilen hayvandan çok daha fazla ise, zarar gören bu zararlarının tazmin edilmesini sağlayamazdı. O halde Roma hukukunda vahşi hayvanların yol açtığı zararlardan doğan sorumluluğun, evcil hayvanların yol açtığı zararlardan doğan sorumluluğa göre daha ayrıntılı bir şekilde düzenlendiğini söyleyebiliriz⁷⁵.

IV. Roma Hukukunda Actio de Pastu

Roma hukukunda hayvanların verdikleri zararları tazmin etmek için, hayvan sahibine karşı açılacak bir diğer dava ise *actio de pastu* (*pecoris*) idi. Ancak ne yazık ki, bu dava hakkındaki bilgilerimiz, *edictum de feris*'ten bile daha azdır⁷⁶. Esas olarak bu dava, belirli hayvanlardan tarafından (*pecus*)⁷⁷ verilen spesifik bir zararın tazminine ilişkindir. Hayvanların başkasına ait arazide olatılmaları durumunda, arazi sahibi *actio de pastu* açabilirdi⁷⁸. Aslında

ona bir kazanç sağlamaz. Çoğu kişi kendilerine bir vahşi hayvan verilmesini istemeyebilir.

⁷⁴ Watson (1974) s. 85. Paul. Sent. 1, 15, 2; Burada ölümcül zararlara hakkında açıklamalar bulunmaktadır.

⁷⁵ Nicholas (1958) s. 158.

⁷⁶ Jackson (1978) s. 127; *Actio de pastu*'ya ilişkin düzenlemeler ilk olarak Oniki Levha Kanununda yapılmıştır.

⁷⁷ D. 10, 4, 9, 1; Ulpianus 24 ad ed “*Glans ex arbore tua in fundum meum decidit, eam ego immisso pecore depasco: qua actione possum teneri? pomponius scribit competere actionem ad exhibendum, si dolo pecus immissi, ut glandem commederet: nam et si glans extaret nec patieris me tollere, ad exhibendum teneberis, quemadmodum si materiam meam delatam in agrum suum quis auferre non pateretur. et placet nobis pomponii sententia, sive glans extet sive consumpta sit. sed si extet, etiam interdicto de glande legenda, ut mihi tertio quoque die legendae glandis facultas esset, uti potero, si damni infecti cavero*”. D. 19, 5, 14, 3.

⁷⁸ Di Marzo (1954) s. 426. Aslında Oniki Levha Kanununda, başkasının arazisinde hayvan olatılması sonucunda, arazi sahibinin zararlarının tazminine ilişkin düzenlemeler olduğu düşünülmektedir. Ancak bu düzenlemeler hakkında tam

Roma'nın ekonomisinin büyük ölçüde tarıma dayandığı dönemlerde bu davanın büyük önem taşıdığını rahatlıkla söyleyebiliriz⁷⁹. Hayvanların başkasının arazisine izinsiz girmeleri, o arazide bir zarara yol açacağından, arazi sahibinin korunması gerekmektedir⁸⁰.

Actio de pastu ile getirilmiş olan sorumluluğunun kusursuz sorumluluk olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Yani, bu dava yalnızca hayvanlarını kasıtlı olarak başkasının arazisinde otlatmış olanlara karşı mı açılmakta idi, yoksa burada da *noxal* sorumluluğa dayanan bir kusursuz sorumluluk durumu mu söz konusuydu⁸¹? *Actio de pastu* hakkında elimize ulaşan kaynaklardan biri Ulpianus'a aittir ve bu metinde söz konusu davanın ancak, hayvanlarını kusurlu

olarak bilgi sahibi olmamız mümkün değildir. Tarlaya ekilmiş bitkilerin geceleyin, gizlice hayvanların otlatılması yüzünden zarara uğraması durumunda, tarlanın sahibi hayvanların sahibine karşı, bir ceza davası açabilirdi (12 Levha Kanunu VIII. 9). Bu ceza davasının kapsamına giren suçun gece işlenmesi gerekmektedir. O halde, hayvanların tarlaya gündüz sokulması, Oniki Levha Kanunundaki düzenlemenin şartlarının oluşmasına engel teşkil etmekteydi. Hayvanların başkasının arazisinde gündüz otlatılarak, tarladaki fidanlara zarar vermesinin bir hırsızlık suçu oluşturduğu düşünülmekteydi. Ancak, elimizde yeterli kadar kanıt olmadığından, bu hususlarda kesin saptamalar yapmak mümkün olmamaktadır. Söz konusu düzenlemelerin etkileri tam olarak saptanamayacak biçimde ortadan kalkmıştır. Jackson (1978) s. 122- 128

⁷⁹ D. 19, 5, 14, 3 Ulp. 41 ad sab. “*Si glans ex arbore tua in meum fundum cadat eamque ego immisso pecore depascam: aristo scribit non sibi occurrere legitimam actionem, qua experiri possim: nam neque ex lege duodecim tabularum de pastu pecoris (quia non in tuo pascitur) neque de pauperie neque de damni iniuriae agi posse: in factum itaque erit agendum*”.

⁸⁰ Eren (2001) s. 624; Borçlar Kanunu md. 57’de taşınmaz zilyedinin hayvanı hapis ve öldürme hakkı düzenlenmiştir. Bir taşınmazın zilyedi, taşınmaza girerek, ona zarar veren hayvanı yakalayıp, hayvan sahibinin ödemek zorunda olduğu tazminatın güvencesi olmak üzere, bu hayvanı öldürebilir. Ancak taşınmazın zilyedinin, hayvanı hapsedme veya öldürme durumlarından hayvan sahibini derhal haberdar etmelidir.

BK. md. 57 “Bir kimsenin hayvanı diğerinin gayrimenkulü üzerinde bir zarar yaptığı takdirde, gayrimenkulün zilyedi o hayvanın zapt ve kendisine ita olunabilecek tazminat mukabilinde teminat olmak üzere yedinde hapis etmeye hakkı vardır. Eğer hal ve maslahat icap ederse gayrimenkul zilyedi o hayvanı öldürebilir. Şu kadar ki, gayrimenkulün zilyedi hemen keyfiyetten hayvanların sahibini haberdar etmeye ve eğer onu bilmiyorsa kendisini bulmak için lazım gelen tedbirleri ittihaz eylemeye mecburdur”.

⁸¹ Wylie Kerr (1936) s. 475; Davanın açılabilmesi için hayvanlarını otlatan kimsenin ihmalinin bulunması yeterli sayılmaktaydı.

olarak başkasının arazisinde otlatanlara karşı açılabilceği savunulmaktadır⁸². O halde, Ulpianus'a göre hayvan sahibini sorumlu tutmak için, onun kusurlu olması şarttı. Burada yapılan açıklamalar doğrultusunda, *actio de pastu* ile, zarar görenin zararının tam olarak tazmin edileceği anlaşılmaktadır. Ancak, diğer bazı Roma hukuku kaynaklarında ise, hayvanlarını başkasının arazisinde otlatan hayvan sahibi, kusurlu olmasa bile sorumlu tutulabilirdi⁸³. Zaten *actio de pastu* ile getirilmiş olan sorumluluğun da, çoğunlukla *noxal* sorumluluğa dayanan bir kusursuz sorumluluk olduğu kabul edilmektedir⁸⁴. Buna göre, *actio de pastu* ve *actio de pauperie*, davalıya davacının kusurlu olduğunu ispatlama yükü yüklememekteydi. Üstelik, zarar veren hayvanın değeri, uğranılan zarardan fazla ise, davalı zararın tam olarak tazmin edilmesinde herhangi bir güçlük çekmezdi⁸⁵.

Zamanla, *actio de pastu* ile getirilmiş olan kusursuz sorumluluğun katılığı daraltılmış ve bu davanın önemi, *Aquilian* ilkelerinin öneminin artması ile ve buna bağlı olarak, kusursuz olarak, zarara yol açıldığı durumlarda *actiones in factum* ve *actiones utiles*'in tanınmasıyla azalmış⁸⁶, Iustinianus döneminde ise, bu dava ortadan kalkmıştır.

⁸² Wylie Kerr (1936) s. 476; D. 19, 5, 14, 3; “*Si glans ex arbore tua in meum fundum cadat eamque ego immisso pecore depascam: Aristo scribit non sibi occurrere legitimam actionem, qua experiri possim: nam neque ex lege duodecim tabularum de pastu pecoris (quia non in tuo pascitur) neque de pauperie neque de damni iniuriae agi posse: itaque erit agendum*”.

⁸³ Paul. Sent. 1, 15, 1; “*Si quadrupes pauperiem fecerit damnumve dederit quidve depasta sit, in dominum actio datur, ut aut damni aestimationem subeat aut quadrupedem dedat...*”Dört ayaklı bir hayvanın zarara yol açması ya da bir şeyleri yok etmesi tüketmesi durumlarında, zarar gören hayvanın sahibine karşı, ya zararlarının tazmin edilmesi ya da hayvanın kendisine teslimini sağlamak için dava açabilirdi. Bu çözüm tarzı, köpeklere ilişkin olarak, *Lex Pesulania* ile de kabul edilmiştir.

Aslında Paul. Sent. 1, 15, 1'de yer alan metnin *interpolatio*'ya uğradığı düşünülse de, bu dönemde, başkasının arazisinde hayvanlarını otlatanların sorumluluğunun katı özellikleri olan kusursuz sorumluluk olduğu anlaşılabilir. C. 3, 35, 6; Bir kimsenin, senin arazinde sığırlarını otlatmasından dolayı uğradığımı iddia ettiğin zararlarının tazmini sağlamak için, *Aquilian* hukukuna göre dava açman engellenemez.

⁸⁴ Ashton-Cross (1953) s. 402.

⁸⁵ Jackson (1978) s. 127.

⁸⁶ C. 3, 35, 6; “*De his, quae per iniuriam depasta contendis, ex sententia legis Aquiliae agere minime prohiberis*”. İmparator Diocletianus ve Maximianus,

Actio de pastu'yu açan davacı, hayvanların arazisinde izinsiz olarak otlatılmasından kaynaklanan tüm zararlarının tazmin edilmesini sağlayabilirdi.

SONUÇ

Sonuçta, Borçlar Kanunumuzun 56. maddesinde düzenlenmiş olan hayvan tutucusunun sorumluluğunun temellerinin, Roma hukukuna dayandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Üstelik, bu düzenlemelerin ilk çıkış noktasını da, Oniki Levha Kanunundaki kurallar oluşturmaktadır. Roma hukuku ile günümüz hukukunda hayvanların vermiş oldukları zararlardan doğan sorumluluğun benzerlik ve farklılıklarını ise kısaca şu şekilde ortaya koyabiliriz;

1- Hayvan tutucusunun sorumluluğunun gerçekleşmesi için herşeyden önce, ortada zarar veren bir hayvan bulunmalıdır⁸⁷. Bu hayvanın, evcil ya da vahşi, tehlikeli ya da tehlikesiz olmasının tutucusunun sorumluluğu açısından herhangi bir farkı bulunmaz⁸⁸. Hayvan tutucusunun sorumluluğuna ilişkin düzenlemeler, zarar veren hayvanın, kuş, balık, arı olması durumlarında da uygulanır⁸⁹. Roma hukukunda ise hayvanın vermiş olduğu zararlardan doğan sorumluluk farklı düzenlemelerle belirlendiğinden, bunların herbirinin kapsamına giren hayvanlar da aynı değildir. *Actio de pauperie*'nin konusu oluşturan hayvanlar, koyunlar, keçiler, öküzler, atlar, katırlar ve eşekler ve daha sonraları tavuklar, horozlar, kazlar gibi evcil hayvanlardır. Vahşi hayvanların vermiş oldukları zararlar, bu davanın konusunu oluşturmamaktadır. Bu konudaki boşluk, *edictum de feris* ile doldurulmaya çalışılmıştır.

2- Borçlar Kanunumuza göre, hayvanın vermiş olduğu zarardan sorumlu tutulacak kişi, hayvanın tutucusu, yani o hayvanın zararı verdiği anda

arazilerinde başkalarının hayvanlarını otlatmaları yüzünden, zarara uğrayan kişilerin zararlarını tazmin ettirmek için özellikle *actio legis Aquiliae* açmalarını tavsiye etmişlerdir. Böyle bir durumdaki davalının kusuru varsa, davacının davayı kazanması, dolayısıyla da tazminatı alabilmesi daha kolay olurdu.

⁸⁷ Eren (2001) s. 619; Günümüz hukukunda hayvan tutucusu, hayvan maddi ya da manevi bir zarar vermiş olsa da sorumlu tutulmaktadır.

⁸⁸ Eren (2001) s. 621; Tandoğan (1981) s. 130; Bakteri, virüs gibi mikroplar, bit, pire gibi hayvanlar Borçlar Kanunu md. 56 kapsamında "hayvan" sayılmazlar. Bunların tutucularını, Borçlar Kanununun md. 41'e göre sorumlu tutmak mümkün olacaktır. Karşı görüş için bkz. KALELİ Şakir, "Hayvan Tutucusunun Sorumluluğu (I)", **Yargıtay Dergisi**, C. 5, S. 2, Nisan 1979, s. 326 vd.

⁸⁹ TEKİNAY Selahattin S./ AKMAN Sermet/ BURCUOĞLU Haluk/ ALTOP Atilla, **Tekinay Borçlar Hukuku Genel Hükümler**, C. I, Yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 5. bası, İstanbul, 1985, s. 692.

idaresini elinde bulunduran kişidir⁹⁰. O halde, söz konusu hayvanın belli bir kimsenin elinde veya yönetiminde bulunması gerekir⁹¹. Hayvanın yol açtığı zarardan dolayı sorumlu tutulacak kişi, hayvanın yönetimini bir başkasının emir ve direktifleri doğrultusunda gerçekleştiren değil, bizzat o emir ve direktifleri veren kişidir⁹². Roma hukukunda hayvanın verdiği zarardan sorumlu tutulacak kişi, *actio pauperie*'nin *litis contestatio*'sunun saptandığı anda hayvana sahip olan kişidir. O halde, Roma hukukunda günümüz hukukundan farklı olarak, *actio de pauperie*'nin davalısı, yalnızca hayvanın sahibidir. Roma hukukunda, hayvanın vermiş olduğu zararlardan dolayı kural olarak *noxal* sorumluluk doğduğu için, bu sorumluluğun hayvanı zarara uğramış olan tarafa teslim etme seçeneğini kullanabilecek olana yöneltilmesi gerekir. O halde, hayvanın zarara yol açtığı zamanki sahibi ile, dava açıldığı zamanki sahibi birbirinden farklı ise, davanın hayvanın yeni sahibine yöneltilmesi gerekir. Hayvanın bizzat kullanılmayıp, yardımcı kişiler aralığıyla kullanıldığı durumlarda da, Roma hukukunca kural olarak hayvan sahibini sorumlu tutmak mümkündür. Ancak *edictum de feris* kapsamında getirilmiş olan vahşi hayvanların yol açtıkları zararlardan doğan sorumluluğa, *noxal* sorumluluk esasları uygulanmadığından, burada sorumlu tutulacak kişi, vahşi hayvanın sahibi olmak zorunda değildir. Yani, vahşi hayvanın idaresini elinde bulunduran kimse, kusuru olsun ya da olmasın, vahşi hayvanın verdiği zararları tazmin etmek zorunda kalır.

3- Hayvanın fiili ile zarar arasında illiyet bağı bulunmalıdır⁹³. Bu şart, hem Roma hukukunda hem de günümüz hukukunda haksız fiilin gerçekleşmesi için aranan bir şarttır.

4- Son olarak, hayvan tutucusunu sorumlu tutabilmek için, gerekli özeni göstermediği veya gösterseydi de zarara engel olamayacağına ispat edilmesi

⁹⁰ UYGUR Turgut, **Açıklamalı- İctihatlı Borçlar Kanunu, Sorumluluk ve Tazminat Hukuku**, C. III, Ankara, 2003, s. 2671; Eren (2001) s. 621; Hayvanın birden çok tutucusu bulunuyorsa, hayvanın vermiş olduğu zarardan hepsi, müteselsilen sorumlu tutulurlar.

⁹¹ Tandoğan (1981) s. 125; Tekinay/ Akman/ Burcuoğlu/ Altop (1985) s. 694; Hayvanı, fiilen kendisine tabi kılan veya onu kendi hakimiyeti alanında bulunduran kimseye “elde bulunduran” denilmektedir. Hayvanın verdiği zarardan doğan sorumluluk açısından “elde bulunduran”, zilyetlik ve mülkiyetten daha farklıdır.

⁹² Kaleli I (1979), s. 340; Borçlar Kanunu madde 56 uyarınca, yardımcı kişilerin kusura varmayan, hatta tamamen kusursuz olan eylem ve davranışları sonucu hayvan bir zarar verse bile, hayvan tutucusu sorumlu tutulur.

⁹³ Tekinay/ Akman/ Burcuoğlu/ Altop (1985) s. 693.

gerekmektedir⁹⁴. O halde hayvan tutucusunun sorumluluğunun, kurtuluş kanıtı getirilebilen olağan bir sebep sorumluluğu olduğunu söyleyebiliriz⁹⁵. Roma hukukunda ise, *actio de pauperie* açısından *noxal* sorumluluk söz konusu olduğundan, hayvan sahibinin zarar görene ya zarara yol açan hayvanı teslim etmesi ya da onun uğradığı zararı tazmin etmesi gerekirdi. *Edictum de feris* ile getirilmiş olan kusursuz sorumluluk halinde ise, vahşi hayvanın idaresini elinde bulunduran kimse, vahşi hayvanın özgür bir kimseyi öldürmesi durumunda, iki yüz *soldi*, yaralaması durumunda hakkaniyetin gerektirdiği ölçüde bir miktarı, malvarlığına zarar vermesi durumunda ise, söz konusu zararın iki katını ödemek zorundaydı.

KAYNAKÇA

ASHTON-CROSS D. I. C., “Liability in Roman Law for Damage Caused by Animals”, **Cambridge Law Journal**, V. 11, 1953, s. 395- 403.

BIONDI Biondo, **Actiones Noxales**, Palermo 1925.

BUCKLAND William W., **A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian**, Cambridge 1932.

DI MARZO Salvatore, **Roma Hukuku**, 5. tab’ından Çeviren UMUR Ziya, İstanbul 1954.

ERDOĞMUŞ Belgin, **Roma Borçlar Hukuku Dersleri**, İstanbul 2005.

EREN Fikret, **Borçlar Hukuku, Genel Hükümler**, Tıpkı 7. Bası, Ankara 2001.

INNES ROSE James, “The Roman Law Relating to the Damage Done by Animals”, **South African Law Journal**, V. 290, 1905, s. 22-26.

JACKSON Bernard S., “Liability for Animals in Roman Law: A Historical Sketch”, **Cambridge Law Journal**, V. 37, 1978.

JENNISON George, **Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome**, Manchester 1937.

KALELİ Şakir, “Hayvan Tutucusunun Sorumluluğu- I”, **Yargıtay Dergisi**, C. 5, S. 2, Nisan 1979, s. 313-342.

“Hayvan Tutucusunun Sorumluluğu- II”, **Yargıtay Dergisi**, C. 5, S. 3, Temmuz 1979, s. 515-530.

KOSCHAKER Paul/ AYİTER Kudret, **Modern Özel Hukuka Giriş Olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları**, İzmir 1993.

⁹⁴ Uygur (2003) s. 2671; Tunçomağ (1976) s. 579.

⁹⁵ Tandoğan (1981) s. 123.

- LAWSON Frederick H, **Negligence in the Civil Law**, Oxford 1950.
- NICHOLAS Barry, “Liability for Animals in Roman Law”, **Acta Juridica**, 1958, s. 185- 190.
- RADO Türkan, **Roma Hukuku Dersleri, Borçlar Hukuku**, İstanbul 2001.
- ROBY Henry Jones, **Roman Private Law in the Times of Cicero and of the Antonines**, V. II, Cambridge 1902.
- TAHİROĞLU Bülent, **Roma Borçlar Hukuku**, İstanbul 2000.
- TANDOĞAN Haluk, **Kusura Dayanmayan Sözleşme Dışı Sorumluluk Hukuku**, Ankara 1981.
- TEKİNAY Selahattin S./ AKMAN Sermet/ BURCUOĞLU Haluk/ ALTOP Atilla, **Tekinay Borçlar Hukuku, Genel Hükümler**, C. I, Yeniden Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Beşinci Bası, İstanbul 1985.
- THOMAS Joseph A. C., **The Institutes of Justinian, Text Translation, Commentary**, Cape Town 1975.
- THOMAS Joseph A. C., **Textbook of Roman Law**, Amsterdam 1976.
- TUNÇOMAĞ Kenan, **Türk Borçlar Hukuku, Genel Hükümler**, C. I, Üzerinde Çalışılmış ve Genişletilmiş Altıncı Bası, İstanbul 1976.
- UMUR Ziya, **Roma Hukuku Lügatı**, İstanbul 1975.
- UMUR Ziya, **Roma Hukuku Ders Notları**, İstanbul 1999.
- UYGUR Turgut, **Açıklamalı-İçtihatlı Borçlar Kanunu, Sorumluluk Ve Tazminat Hukuku**, C. III, Ankara, 2003.
- VINOGRADOFF Paul, **Outlines of Historical Jurisprudence**, Oxford 1922.
- WATSON Alan, **Law Making in the Later Roman Republic**, Oxford 1974.
- WATSON Alan: “The Original Meaning of Pauperies”, **Revue Internationale des Droit de l’Antiquité**, V. 17, 1970, s. 360- 379.
- WENGER Leopold, **Institutes of the Roman Law of Civil Procedure**, Translated by FISK Henry O, New York 1949.
- WYLIE KERR John, “Actio de Pauperie, Dig. Lib. IX., Tit. 1”, **Studi in Honore di Salvotore Riccobone**, V. IV, 1936, s. 465-512.
- ZIMMERMAN Reinhard, **The Law of Obligation, Roman Foundations of the Civil Tradition**, Cape Town 1990.